

ДВИЖЕНИЕ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЕКСТ (СТАРОБЪЛГАРСКИ И СРЕДНОБЪЛГАРСКИ ПРЕВОД НА „ЛЕСТВИЦАТА“ НА ЙОАН СИНАЙСКИ)

Нели ВАСИЛЕВА (Варна)

Средновековният текст функционира във вид на съвкупност от преписи от различно време и различен произход; той се оказва подложен на действието на различни фактори — историко-литературни (идеологически), стилистично-естетически, лингвогеографски (диалектни), вследствие на което загубва присъщата му статичност и придобива динамични характеристики¹.

Както е известно, редица преводни произведения на старобългарската литература са достигнали до нас в най-малко две редакции (два превода): т. напр. известни са „пълна“ и „кратка“ редакции на „Златоструя“, ранна и по-късна редакции на Житието на св. Антоний Велики, ранна и по-късна редакции (преводи) на „Лествицата“ на Йоан Синайски.

В отделни периоди от развитието на литературата и езика преводната литература може да има голямо значение за развитието на оригиналната литература: да определя нормите и стила на литературното изложение, да влияе на формата и структурата на оригиналните литературни произведения, да обогатява възможностите за избор на теми и сюжети и в крайна сметка, разширявайки пределите на културното общуване, да оказва въздействие върху цялата култура и върху нейната насоченост към определена ценностна система². Неслучайно двата върхови периода в средновековната българска култура — функционирането на Преславската и Търновската книжовни школи — се свързват с широка преводаческа дейност и създаването на различните славянски редакции на един и същ гръцки текст като правило е свързано с дейността на тези школи.

Изследването в съпоставителен план на две редакции (два превода) на един и същ текст дава по-пълна и точна представа за литературния паметник както с цел неговото издаване, така и с цел уточняване „параметрите“ на движението на текста, характерно за средновековната литература, а в по-общ план — целите, които си поставя т. нар. „исправление книг“.

Такова изследване на текста по вертикала позволява да се проследят измененията в езика на различните равнища: правописно, фонетично, лексикално, морфологично, синтактично, но особено показателни са резултатите в областта на лексиката и синтаксиса. Важността на този тип съпоставителни изследвания върху преславски и търновски преводи на един и същ гръцки текст за уточняване речника на Търновската книжовна школа беше подчертана на Шестия международен симпозиум „Търновска книжовна школа“³, а преди това — на Първия⁴ и Втория международни симпозиуми⁵, както и в изследванията на Д. Иванова-Мирчева, П. Русев, А. Минчева, А. Давидов, И. Харалампиев⁶.

Изследването на стила на определена епоха върху едно произведение има своите предимства, които добре формулира Д. С. Лихачов: „Стиль — это прежде всего единство художественных особенностей. Единство же ярче всего обнаруживается в одном произведении. Объединя в своем анализе несколько произведений, мы всегда рискуем объединить и разные варианты изучаемого стиля. Кроме того, стиль стройнее всего выявляется в произведении высокого ранга.“⁷ Текстът на Лествицата се отнася към произведенията на „високия стил“: по степен на книжност произведенията на аскетичната литература се поставят на второ място след каноничните текстове⁸.

Предлаганите наблюдения имат за цел да представят различията между преславския и търновския преводи на „Лествицата“ на Йоан Синайски на лексикално и граматично равнище, илюстриращи състоянието на нормативната система на българския книжовен език съответно през X и XIV в.

За източници се използват — най-ранният запазен славянски препис на „Лествицата“, източнославянски (Москва, РГБ; Рум.198), от XII век⁹, съдържащ стария (преславски) превод и Рилската Лествица (НМРМ, 3/10 72) от XIV в.¹⁰, съдържаща новия превод, идентичен с този на Киприановата Лествица от 1387 г. (РГБ; МДА, фонд. № 152) и болшинството руски преписи на текста от XV—XVI в. Както е известно, в своята книжовна дейност митрополит Киприан следва принципите и идеите на Търновската книжовна школа¹¹; фактът, че Киприан разпространява и популяризира именно този превод, може да послужи като убедително доказателство, че преводът е осъществен в Евтимиевия книжовен кръг¹².

Езиковите различия се разглеждат в контекста на Евтимиевата реформа, насочена към създаване на нов литературен стил в духа на исихастското учение, получил, по думите на руския писател от XIV—XV в. Епифаний Премъдри, названието „плетение словес“¹³. Тази реформа е имала много голямо значение в духовния живот на южно- и източнославянските страни и е била едно от проявленията на интелектуалните движения през XIV в. Тя е предизвикала усилена преводаческа дейност, тъй

като старите преводи започнали да се смятат за неточни¹⁴. Би следвало да се очаква, че в „Лествицата“, като настолна книга на исихастите¹⁵, езиковата същност на реформата е намерила възможно най-точен израз, тъй като според исихазма словото е същността на явлението; да се разбере явлението означава то да се изрази чрез слово, да се назове¹⁶.

Съпоставката на произволни пасажи от двата превода дава представа за езиковите и стилистични различия между тях, за особената изисканост, експресивност и емоционалност на търновския превод. Второто внушение, което се постига в търновския превод, е усещането за мелодичност и ритъм на текста. Според Р. Пикио, стремежът към ритмична организация на текста определя синтактичния строеж в текстовете, разпространили се „в епохата на т.нар. второ южнославянско влияние от балканските земи до Русия“¹⁷. Срв.¹⁸:

преславски превод (Рум. 198)

и на тоу всу любовь и спѣхъ да
възъмьеть нѣкътъ бо нѣкъми тоя лъзѣк
възвратити враты развѣк ими же
изиде -л. 106

съ тродѣльмъ и горестию доброты
творимъ. Оуспѣвъше оубо воспечали
въ тѣхъхъ и малы пекущеса боудемъ.
а егда съмьрътныи нашъ съмыслъ
пожрътъ боудеть. и овладеимъ
боудеть оусрдиемъ... — л. 116

имъ же и желѣза носѣща и на ногу
мъногашды ходатъ. нъ часто
потыкаютса и строупы ѿ того
приемлютъ — л. 126

бѣя словеса паче же сѣмена
написающе. глѣмы съде. Въсѣхъ
изволѣвшихъ бѣ. всѣхъ животъ
Бсѣхъ спсѣхъ вѣрныхъ невѣрныхъ
правдныхъ доврочъстивыхъ
нечъстивыхъ. — л. 76/8

търновски превод (Рил. 3/10)

и на тѣ весь тродѣль и въсежеланіе и
тѣщаніе да възпріиметь. нѣкъ бо
нѣкъми враты тои възвратити са,
развѣк ими же изиде — л. 136

съ тродомъ и нжжѣж и горестіж
довродѣтѣкли съдѣваемъ.
Прѣвспѣвъше и въ малѣ печалии са
вываемъ. егда же мрътъвное наше
мждрованіе пожръто бждеть и
овладеимо ѿ зсръдіа — л. 146

понеже и желѣза носѣщи на ногу
многашъ ходатъ. нж часто
прѣтыкажтса и раны ѿ того
приемлатъ — л. 156

бжтвнаа словеса паче сѣмена
живописзуще глѣ зде. Въсѣк
произволѣжщій бѣ въсѣк животъ въсѣк
спсѣніе. вѣрныхъ, и невѣрныхъ.
праведныхъ, и неправедныхъ.
блгочъстивыхъ, и нечъстивыхъ — л. 106

Ще се спрем на езиковите средства, чрез които се постига това въздействие. Достатъчно последователната им употреба говори за наличието на езиково-стилистични нормативни правила, следвани от търновските книжовници.

1. Особено продуктивен и честотен в търновския превод е словообразователният модел за образуване на абстрактни съществителни с помощта на наставките -ение, -ание, които придават и мелодичност на текста. Срв.:

преславски превод:

величию рогъ съгламая малъствемь — л. 26
 вѣсѣдою — л. 26
 приходъль — л. 3
 наставити сѧ на истъю прѣдрствѣ — л. 36
 зною пришѣдъшоу — л. 36
 блѣдаты — л. 46
 обвѣходъ — л. 46
 беспрестани творѣща — л. 7
 емоу же имя — л. 7
 спѣсь — л. 76
 дшевною волѣзнь — л. 96
 довроу основою положать — л. 10
 съмысль — 11, моудрость — л. 36
 гнои — л. 12
 врачѣбы, къ врачѣвѣ — л. 12
 цѣква — л. 346
 паматню — л. 17
 без вѣды плоутни — л. 236
 мѣтвню — л. 366
 мѣтвюю — л. 42
 дѣкло старче — л. 50
 овѣктъ — л. 556

търновски превод:

величаниа рогъ сълаамѣж змалениемь — л. 7
 вѣщаниемь — л. 7
 пришествиемь — л. 76
 наставитисѧ ѿ него въ истинное любовождриѣ — л. 8
 разпалениѣ достигшѣ — л. 8
 благодарение възсилааше — л. 9
 въсеовождение — л. 9
 без прѣкстаніа творѣща — л. 10
 емоу же именованіе — л. 66
 спѣсение — л. 106
 дшевное неможеніе — л. 126
 довроу основаніе положжтѣ — л. 13
 мѣдрованіе — лл. 146, 40
 съгнитіе — л. 15
 врачеваніа, къ врачеваніоу — л. 15
 исцѣленіе — л. 386
 възпомянаніемь — л. 206
 безвѣдноє плаваніе — л. 27
 състраданіе — л. 406
 молениемъ — л. 456
 дѣкланіе старца — л. 54
 овѣщаніе — л. 596

2.1. Идейно-естетическите принципи на Търновската книжовна школа, насочени към словотворчество за по-точно изразяване същността на явленияето и създаване на езиково богатство в литературните текстове, обуславят употребата на сложни думи: сложни (двукоренни съществителни), сложни прилагателни, префигирани глаголи. Срв.:

преславски превод:

законное оуставленіе и видѣнне — л. 5
 разоумная — л. 5
 съмѣрение — лл. 76, 10
 вѣрнии зло сѣтъ — л. 76

търновски превод:

законоположеніе и вѣговидѣнне — л. 9/96
 вѣговидѣтелнаа — л. 96
 смѣреномѣдріе — лл. 106, 126
 зловѣрни сѣтъ — л. 10

безаконьникъ — л. 8	законопрѣстѣпникъ — л. 11
вожа — л. 9	прѣдводѣщаго — л. 12
доброты — л. 116	добродѣтели — л. 146
проее мѣлчюу — л. 10	прочее помѣчж — л. 13
творимъ — л. 116	сѣдѣваемъ — л. 146
оуспѣвше оубо — л. 116	прѣспѣвше же оубо — л. 146
не страхоующе сѣ врагъ своихъ — л. 13	не устрашающе сѣ врагъ нашихъ — л. 16
всего во плода варѣть цвѣтъъ — л. 22б; варивъше рѣхомъ — л. 47	всѣкого оубо плода прѣдварѣтъъ цвѣкъ — л. 26; прѣваривше рѣхомъ — л. 51
нѣкѣкѣтерыхъ пытаемъ — л. 49	ѡ нѣкѣи испытваемъ — л. 53

2.2. Особено място в тази лексико-стилистична група заема широката употреба на композита с първи елемент благо- при съответствие добро- в стария превод. Тази особеност на езика на патриарх Евтимий и неговите ученици е обелязвана и от други изследователи¹⁹. И. Харалампиев привежда 604 лексеми с компонент благо- и 72 лексеми с компонент добро- в произведенията на Евтимий. Паралелната употреба на двата компонента присъства още в старобългарските преводи на евангелския текст, в Симеоновия сборник и Шестоднева на Иоан Екзарх, като добро- е превод на гр. καλοῦ и се свързва с по-конкретни и битови значения, докато благо- е превод на гр. χρηστοῦ и се свързва с по-абстрактни значения и проявления на божествената същност²⁰. Широко разпространената употреба на благо- в текстовете на Търновската книжовна школа може да намери обяснение в подчертаната боготърсаческа същност на нейната идейна основа — исихазма. Срв.:

<i>преславски превод:</i>	<i>търновски превод:</i>
доброразумный рабъ — л. 6	влѣгоразумень рабъ — л. 5
доброчѣстивыхъ — л. 76/8	влагочѣстивыи — л. 106
доброчѣстивѣ — 76	влѣочѣстивѣ — л. 106
ѡ доврокония — л. 106	ѡ влѣгоніа — л. 136
и въгодыны гоу — л. 11	влѣоггодимъ боу — л. 14
плодъ мѣннѣгъ и добрѣпоуцаемъ — л. 12	плодъ многоу и влѣоцвѣтащъ — л. 15
добра творити — л. 126	влѣга творити — л. 16
добродшнѣ — л. 126	влѣгодшнѣ — л. 16
мѣрно довроконіе — л. 35	мѣра влѣгоуханіе — л. 39
добраго вѣгжаниа оуказаніе — л. 48	влѣоггожденіа оуказаніе — л. 516

3.1. В съзвучие със стремежа към точност и яснота на езика в новия превод е обновяването на лексикалния състав на паметника, изразяващо се в замяна на архаичните лексеми с актуални за XIV в. и в „изчистване“ на текста от характерните за стария превод архаични „преславизми“. Така напр. глаголетъ грати и производните му се заменят съответно с глагола ходити. Срв.: оузъкъмь и печалнымъ поутъмь глѣще грати (Рум. 198, л. 16б) — въ тѣсныи и скръбныи пѣтъ глѣще ходити (Рил., л. 19б). Не се употребява и характерният и за Супрасълския ръкопис глагол гонезнѣти: въ ширинѣ гонезъшая (Рум. 198, л. 17б) — въ пѣчинѣ спѣсѣшъ сѧ (Рил., л. 20б); праздънословия гонезиетъ (Рум. 198, л. 27) — праздънословия прѣмѣни (Рил., л. 30б). Цяла група лексеми, характерни за стария превод (характерни, като правило и за Супрасълския ръкопис²¹, т.е. за преславската редакция на старобългарския книжовен език), в новия превод се заменят с други; явно търновският книжовник се ръководи от изискването преводът му да бъде разбираем за съвременния читател. Така напр. характерната за преславския превод лексема вѣдѣ в търновския превод получава две съответствия — страсть като душевна рана, страдание и язва, строупѣ, рана като телесна рана: цѣлашимъ дшныа вѣды (Рум. 198, л. 9) — дшевныа стѣти исцѣлѣшии (Рил., л. 12); противоу гнитию вѣдноумоу (Рум., л. 9б) — противѣ гнитию язвному (Рил., л. 12); обнажи свои вѣдѣ врачоу и не постыди сѧ (Рум. 198, л. 41б) — обнажи свои строупѣ врачоу и не оусрами сѧ (Рил., л. 45). Преславската дума спѣхъ в търновския превод също получава две съответствия — троудъ и тѣщаниѣ (в значение „духовен труд“): спѣхъ во поистинѣ спѣхъ и многа и невидомая горестъ (Рум. 198, л. 9б) — троудъ во поистинѣ трѣдъ и многа и невидима горестъ (Рил., л. 12б); свои спѣхъ оуправленне ѣмоу прилагая творити (Рум. 198, л. 40б) — своимъ тѣщаниемъ исправленіа сътворѣти томъ вѣлагащи (Рил., л. 44). Архаичното наречие вѣниѣ (вѣиноу) (Рум., л. 54б) се заменя с вьсѣгда (Рил., л. 58б): видѣниемъ вѣиноу оучителевоиъ (Рум., л. 43б) — вьсѣгдашнимъ оучителевѣмъ зрѣниемъ (Рил., л. 47); наречието коли (Рум. 198, л. 66б) и производните му николи и нѣколи (Рум. 198, лл. 45, 65б, 67б) се заменят съответно с когда, никогда, нѣкогда (Рил., лл. 48б, 70б, 71б, 70). Срв. още:

преславски превод:

доблемоу нашемоу прѣставъникоу — л. 6б
 яко же зазорники — л. 4б
 прѣшгдѣшихъ — л. 8
 иже въ въздържании оумоудивъше — л. 11б
 хлакии — л. 12б

търновски превод:

доброму нашему настоателю — л. 6
 яко зкорителъ — л. 9
 прѣстарѣвшихъ — л. 10б
 иже въ постничествѣ оукѣснѣвшихъ — лл. 14б
 неоженивыи сѧ — л. 15б
 къ родителемъ — л. 20б

- къ оужикамъ — л. 17
 пастоухъ — лл. 256, 27, 286, 38
 сокачин — л. 276
 накыновениемъ — лл. 276, 28
 понявицею — л. 36
 веспьра — л. 37
 соупротивословіе — л. 366
 добръкпооувьрзены — л. 41
 кърмьникъ не обрътѣше — лл. 41, 42б
 озричью — л. 416
 повиньникъ — л. 44
 презорьство — л. 44
 чърньца, чърноризьское житіе — лл. 66, 36
 насытатса брашна ненасытнаго — л. 68; о брашнѣ безъ оутѣшениа — л. 52
 срѣчною въздививаніе и нечютие — л. 45
 послouxъ — 456
 хоулы и оуничъжения — л. 46 б
 кроучина; кроучининѣки остротѣ — лл. 47, 51б
 чюдотворникъ — л. 52
 въ соучилѣ съмѣренія — л. 47
 и не кошоуноу помышланте молю братиа — л. 58
 что въ изгънаннии хоуащиухъ — 58
 пастырь — л. 29, 416
 поваръ — л. 31
 мановеніемъ — л. 31, 316
 лентіемъ послушанія — л. 40
 безъ съмѣніа — л. 41
 прѣреканіе — л. 40
 влѣгомилены — л. 446
 крѣмичи не имѣвше — л. 45, 46
 видѣ — л. 456
 послазникъ — л. 476
 грѣдость — л. 476
 иннокъ, инвчъское житіе — лл. 70, 8
 насытатса пицѣ ненасытимыж — л. 72; неоутѣшенъ о пици — л. 56
 срѣчное свирѣпствѣ и нечюствіе — л. 486
 свѣдѣтель — л. 496
 досады и оуничженія — л. 506
 жлъчь; шетрожалчию — лл. 506, 55
 чюдотворецъ — л. 56
 въ грѣныли съмѣренія — л. 506
 и да не минте іако басни сѣ ренаа молаа вы — л. 62;
 что иже въ заточени прѣвыващиухъ — л. 56

3.2. В тази връзка следва да се отбележи, че в новия превод намира отражение процесът на изграждане на лексико-морфологичната категория наречия на -о в българския книжовен език от XIV в., които са употребени вместо по-архаични форми или предложно-падежни конструкции в стария превод. Срв.: по обичаю (Рум.198, л. 36) обично (Рил., л. 8); прилѣжнѣк (Рум.198, л. 106) прилѣжно (Рил., л. 136); съ вѣдою (Рум.198, л. 106) — вѣдно (Рил., л. 13); оусерді, съ зерднемъ (Рум.198, л. 11, 12, 136) оусердно (Рил., лл. 14, 156, 166); толна (Рум., лл. 116, 206) — толикъ, толико (Рил., лл. 146, 24); годѣ (Рум., л. 256) — згодно (Рил., 256); веспрестани (Рум., лл.456, 55) непрѣстанно (Рил., лл. 49, 59); нелъзѣк (Рум., л. 48) — неправедно (Рил., л. 51). Наречията обично, вѣдно, оусердно, неправедно не са засвидетелствани в класическите старобългарски паметници и могат да се разглеждат като създадени в Евтимиевия книжовен кръг.

3.3. В търновския превод не се употребяват характерните архаични преславизми *вѣхма* „съвсем“, *васнѣ* „вероятно“, *лѣзѣ* „възможно“ *стрѣмь* „напълно“, явно непонятни за читателя от XIV в., като те се пропускат или структурата на изречението се променя така, че да бъдат избегнати. Срв.:

преславски превод:

мѣлча же *вѣхма* *лѣтнѣи* *обѣходѣ* — л. 4б

страха ради оубо сътворивши
ѡшѣствїе *васнѣ* *горѣщюу* *сѣ*
тльмьноу *оуподоби* — л. 10б

нѣсть во *нѣми* *тоя* *лѣзѣ*
възвратити *враты* *развѣ* или же *изиде*
— л. 10б

и *питаше* *въпадѣшаго* *стрѣмь* въ
сѣгрѣшєнїе — л. 28

търновски превод:

оумьлча *бѡ* *лѣтнѡе* *вѣсєовхожденїе* — л. 9

иже оубо страха ради ѡхожденїе
сътворивши, *горѣщюму* *Філіану*
оуподоби *сѣ* — л. 13б

нѣ во *нѣми* *враты* *тои* *възвратити*
сѣ, *развѣ* или же *изиде* — л. 13б

и *искаше* иже *въпадѣшаго* въ
сѣгрѣшєнїе — л. 32б

4. Друга особеност, която внася тържественост и мелодичност в езика на Търновската книжовна школа е употребата на неконтрахирани форми на прилагателни, причастия и глаголни форми с отсъствие на интервокална йотация, което е нормативна особеност на новия превод. Срв.:

преславски превод:

въпроси и что *зѣло* или
вєзнадежнѡе — л. 4

бѣ *хвалаше* — л. 4

некаюущихъ *сѣ* — л. 64

сладость *блѣная* — л. 64б

въ *вєскои* *лѣности* *хожаше* — л. 6б

търновски превод:

въпрашааше *его* *что* *зло* или
вєзнадеждно — л. 8б

блѣгаго *бѣ* *въспѣвааше* — л. 8б

непокаанныѣ — л. 68б

сладость *блѣнена* — л. 68б

въ *вєтѣкѡ* *нєврѣжєни* *хожаше* — л.
70б

5. Освен лексикалните средства за постигане на стилистичния ефект „плетение словес“ се използват и определени граматични конструкции.

5.1.1. На първо място трябва да се отбележи разширената употреба на родителен падеж (както с предлози, така и без предлози). Причините за това явление могат да бъдат както в гръцкия оригинал, така и в аналитичните тенденции в говоримия български език през XIV в. В новия превод Р. п. като че ли „изземва“ функциите (там, където това е възможно) на останалите косвени падежи — конструкции с Д., Т., М. в преславския превод в търновския могат да бъдат предавани чрез употреба на Р. п.

(веднага се налага сравнението със съвременния руски литературен език, където Р. п. е с най-много значения — както без предлози, така и с предлози). Срв.:

преславски превод:

приносити землю на устроение землию
— л. 3б

настрои ꙗко новоприступльшимъ рати
облакчи — л. 13

мнѣнго же предѣ съниемъ молаше
сѧ — л. 3

и сластовредиемъ самъ сѧ охѡужати
мъни — л. 12

всѣмъ дающеу знамение о своемъ
оубьенни — л. 10б

търновски превод:

прѣносити земля на устроение землиа —
л. 8

съмотрителнѣ ꙗко ꙗко новоначальный
рати облакчи — л. 16б

много же прѣжде спаниа мѣкше сѧ —
л. 7б

и сладострѣтіа ради себе охуждати
мнитъ — л. 15

всѣмъ дающеу знамение своего
заколения л. 13/13б

5.1.2. Словосъчетания със съгласувани определения, изразени чрез прилагателни в стария превод, в новия могат да бъдат превеждани чрез несъгласувани определения, изразени чрез съществителни в Р. п. (срв. широката употреба на това значение на Р. п. в съвременния руски литературен език): Срв.:

преславски превод:

бѣ же равью волю твораше — л. 4б

и ꙗко тѣхъ вѣдни словесноюю трѣсть
примѣше — л. 7б

ꙗко въхода борьного — л. 10б

зываети во срѣчное — л. 45б

сражаньного ради тѣрпѣннѧ — л. 43б

кричннѧ гла — л. 55

търновски превод:

бѣ оубо згодника своего волю
творѣше — л. 8б

и ꙗко тѣхъ разума слова трѣсть
примѣше — л. 10б

ꙗко въхода борьвы — л. 13

съмнѣннѧ же срѣца — л. 49б

ради съраженнѧ трѣпѣннѧ — л. 47

кричаннѧ гла — л. 59

5.1.3. Характерна е и обратната замяна — предложна конструкция с Р. п. в стария превод се заменя със сложно прилагателно в новия. Обикновено такава употреба е наложена от по-възвишен контекст, в който търновският книжовник намира за по-уместна употребата на сложно прилагателно вместо падежната конструкция. Много от сложните прилагателни не са регистрирани в класическите старобългарски паметници, което говори, че те вероятно са плод на словотворческата работа на търновския преводач. Срв.:

преславски превод:

въ днѣ смъртѣньи бесплода
обращемъ сѧ и гладѣмъ измѣрѣмы
— л. 11

и на велицѣмъ соудѣши обращемъ
сѧ безъ ѿвѣта — л. 12б

лѹкавыи бо поистинѣ люты лѣстивы
проказныи мощныи и вѣстѣна — л. 13б

вѣслъзѣ нѣкаци и жестоци
прѣвываемъ — л. 67

търновски превод:

въ днѣ смъртѣньи бесплодни
обращемъ сѧ и гладѣмъ скончаемъ сѧ —
л. 14

и на велицѣмъ сѣдиши обращемъ сѧ
безъ ѿвѣтѣни — л. 15б

лѹкавыи въ истинѣ и люты лѣстивы
проказныи силныи и вѣстѣнныи — л. 16б

вѣслъзѣни нѣкакови и жестоци
прѣвываемъ — л. 71

6. 1. Особено място в естетизирането на книжовния език (в контекста на исихасткото учение) заема употребата на гръцки синтактични конструкции и лексеми. Синтактична особеност на среднобългарския превод, свързана с влиянието на гръцкия оригинал, е употребата на единично отрицание срещу характерното за славянските езици двойно отрицание, намерило отражение и в преславския превод. Срв.:

преславски превод:

никого же не оукорите
никому же не оукрадѣте
никому же не сълъжѣте
ни надѣ кым бо не възвышите сѧ
никого же не възненавидѣте — л. 12б/

13

ни иного ничесо же нѣ хлѣба и воды
въкоушая — л. 6б

ничто же бо тѣмъ люто ничто же
лѣстивно обращетъ сѧ николи же — л. 10

никто же не съпротивитъ сѧ — л. 13

търновски превод:

никого же зкорите
никого же зкрадите
никого же сължите
ни на кым же възносите сѧ

никого же възненавидѣте — л. 16

не иного чьсого, нѣ хлѣба и воды
въкоушаа — л. 70б

ничто же бо въ нѣ лѹкавно, ни же
лѣстивно обращетъ сѧ когда — л. 13

никто же съпротивитъ сѧ — л. 16

6.2. Друга синтактична особеност на търновския превод, свързана с влиянието на гръцкия оригинал, е разширената употреба на местоимението *иже* и неговите форми. То се употребява и в преславския превод във функцията на относително местоимение, но в езика на Търновската школа употребата му е свързана и с особена стилистична функция — придаване на по-голяма експресивност и книжност на текста²². Срв.:

преславски превод:

его же страхѣ бѣи не сътвори то же
страхѣ звѣринѣ възможе — л. 11
гнѧ любве къ намѣ познавшѣ — л. 13

търновски превод:

и еже страхѣ бѣжѣи не сътвори, се
страхѣ звѣринѣ възможе — л. 14
влѣчнѣжѣ любве ажѣ къ намѣ познавшѣ
— л. 16б

въ оуности събираемоє на старостъ
ѡнемогъшага кърмитъ и оукѣцаваеть
— л. 136

въ гровѣхъ ближънихъ града — л. 666

іажє въ юности събираемоа, на ста-
ростъ изнемогшаж питажтѣ и стѣк-
шажтѣ — л. 166

въ гровници иже близъ града — л. 71

6.3. В тази връзка ще отбележим и някои лексикални гърцизми в новия превод, които правят впечатление на фона на „славянизирания“ преславски превод: въ клѣти (Рум.198, л.3) - въ келіи (Рил., л. 8); коумирное поклонение (Рум.198, л.26) - идолское поклонение (Рил., л. 7); черноризць (Рум.198, л. 5) — мнѣ (Рил., л. 96); съ крѣковѣрїемъ (Рум. 198, л. 8) — съ вресїж (Рил., л. 11); ланны „строителен материал, вид тухли“ (Рум.198, л.11) — плинѣы (Рил., л. 14). Ограничената употреба на гръцки думи и в търновския превод не може да подкрепи тезата за „широко гърцизиране“ на търновските преводи на лексикално равнище.

7. Едновременно с употребата на езикови средства, насочени към аристократизиране на езика, в търновския превод намират отражение редица иновации, отразяващи промените в говоримия език, които стават нормативни и за книжовния език.

7.1. Замяна на архаичната глаголна форма супин с инфинитив:

видѣхъ во мѡужа красть шѣдъша —
Рум. 198, л. 11

повели ми ити погретъ оцѣ моего —
Рум. 198, л. 15

видѣхъ во мѡужѡ красти шѣдша —
Рил., л. 14

повели ми ити и погрѣкти ѡца моего
— Рил., л. 186

7.2. Формите за двойствено число се заменят с форми за мн. ч.:

на мѡтвѣк оубо ова станивѣ рѣ ѡ
дрѡужѣ — Рум. 198, л. 4/46

на мѡтвѣк ова рѣ станивѣ ѡ дрѡужѣ —
Рил., л. 86

7.3. Въвежда се предлог до в съчетание с глагола донти (донти до + Р.п.) — за старобългарския период е по-характерна безпредложната му употреба:

и дошѣдѣ оубо наказанаго мѣста —
Рум. 198, л. 36

дошѣдшемѡу до указанаго мѣста —
Рил, л. 8

7.4. По-архаичната форма на Т. п. =В. п. в стария превод се заменя с по-новата, характерна и за съвременния руски език:

съкръвными же въпли — Рум. 198,
л. 4
съ помислы — Рум.198, л. 42

съкръвенными же въплъми — Рил., л.
86
съ помышленни — Рил., л. 46

7.5. Т.п. с пространствено значение се заменя с конструкцията въ +
В.п.:

оузъкъми и печалными поутъми глѣце
грати — Рум. 198, л. 166

въ тѣсными и скръвными пжтъ глѣце
ходити — Рил., л. 196

Направените наблюдения дават възможност за следните изводи:

1. Преводът, осъществен в Търновската книжовна школа, е нов превод на текста, извършен в съответствие с нови книжовни норми и правила, създадени в съзвучие с идейно-естетическото учение на исихазма.

2. Двата превода са направени в твърде различна историческа и идеологическа среда, което определя различията в езиковите им характеристики: преславският превод е осъществен в условията на създаване на славяно-византийската цивилизация, когато основната цел е да се акцентира върху славянския елемент в нея (това определя свеждането до минимум на гърцизмите в текста); търновският — в условия на изградена славянска културна общност, в процес на напрегнати търсения на нейния естетически идеал.

3. Съпоставителното изследване на двата превода дава възможност да се проследи развитието на българския (а и на руския) книжовен език като резултат от целенасочена нормализаторска дейност с отчитане промените в говоримия език. Такова изследване разрушава представите и определенията от края на XIX век, че езикът на Търновската книжовна школа е „искусственный, тяжелый, неправильный и неудобопонимаемый“²³. Напротив, в превода от XIV в. намират отражение две насрещни тенденции в реформаторската дейност на търновските книжовници: от една страна, аристократизиране и естетизиране, а от друга — демократизиране на книжовния език.

4. Много от думите, характерни за търновския превод, не са засвидетелствани в класическите старобългарски паметници, напр.: благополючно, обычно, оусредно, неоупкъшенъ, заточение, разгорѣние, сладострастие, съмнение, състрадание, създание. Може с достатъчно основание да се предположи, че те са плод на усилената словотворческа дейност на книжовниците от Търновската школа.

5. Голяма част от лексикалния състав на търновския превод е характерен и за класическите старобългарски паметници. Актуализирането на старобългарските лексеми в текстовете на Търновската книжовна школа не само ги превръща в нормативни за книжовните езици на Slavia

Orthodoxa от XIV—XV в., но в значителна степен определя нормативната им употреба в съвременните книжовни езици (в частност, български и руски).

БЕЛЕЖКИ

¹ Алексеев, А. А. Задачи научного издания славянских и русских источников XI—XVI вв. // Вопросы языкознания, 1988, № 4, с. 26.

² Соболевский, А. И. История русского литературного языка, Ленинград, 1980, 134—147.

³ Благова, Э. Значение переводных текстов для исследования лексики Търновской литературной школы. — В: Търновска книжовна школа, Т. 6. В. Търново, 1999, 193—198; Харалампиев, И. За езиковите „компромиси“ в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа. — В: Търновска книжовна школа, Т. 6, 185—192.

⁴ Русек, Й. Промени в лексиката на българския език и отношението на Патриарх Евтимий към тях. — В: Търновска книжовна школа 1371—1971, С., 1974, 179—196.

⁵ Благова, Э. Гомилия Епифания о сошествии во ад в переводе XIV—XV вв. В: — Търновска книжовна школа, Т. 2. С., 1980, 386—397; Иванова-Мирчева, Д. Отражението на езика и стила на Търновската книжовна школа в хомилетичната литература от XIV в. — В: Търновска книжовна школа, Т. 2. 269—281.

⁶ Минчева, А. Традиционно-книжна норма и развойни тенденции в синтаксиса на среднобългарския литературен език през XIV в. — В: Славянска филология. Т. 15. С., 1978, 243—254; Иванова-Мирчева, Д. Задачи изучения болгарского литературного языка XIII—XIV вв. — В: Язык и письменность среднеболгарского периода, Москва, Наука, 1982, 5—19; Иванова-Мирчева, Д. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. Среднобългарски период. С., 1987, 283—326; Русев, П. Избрани страници. Естетическите разбираня и словесното майсторство на писателите от Търновската Евтимиева школа. С., 1982, 134—147; Харалампиев, И. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. С., 1990; Давидов, А. Към лексикалната характеристика на Търновската книжовна школа. — Palaeobulgarica/ Старобългаристика, 1990 № 4, 8—18.

⁷ Лихачев, Д. С. „Преодоление слова“ в стиле „плетения словес“ и историко-литературное значение этого явления. — В: Търновска книжовна школа, Т. 2. С., 1980, 9—25.

⁸ Толстой, Н. И. К вопросу о древнеславянском языке как общем литературном языке южных и восточных славян // Вопросы языкознания, 1961, № 1, с. 54.

⁹ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (XI—XIII вв.). Москва, 1984, 104—105.

¹⁰ Български ръкописи от XI до XVII век, запазени в България. Своден каталог, Т. 1. С., 1982, с. 47.

¹¹ Дончева-Панайотова, Н. Киприан — старобългарски и староруски книжовник. С., 1981; Князевская, О. А., Чешко, Е. В. Рукописи митрополита Киприана и отражение в них орфографической реформы Евфимия Търновского. — В: Търновска книжовна школа, Т. 2. 282—292; Божилков, И. Седем етюда по Средновековна история. С., 1995, с. 317.

¹² Ще отбележим, че битуваният през XIV в. друг, по-ранен превод, известен по търновски препис от 1364 г. (НМРМ, №3/11 44) — **Български ръкописи...**, с. 40 би могъл да се свърже с Атонския книжовен център и по-конкретно с дейността на работилия през първата половина на XIV в. старец Йоан, който предложил и написа книги *нѣже имена зѣ, тетрауѣлъ, праѣи апѣлъ, літоурѣж, тѣпѣ ѡсалтирь, ѡеѡкаръ, линѣж, агіриетъ, вѣслова, лѣкѣтвицѣ...* и *ина многа, съчини и прѣдаде вѣтвѣнѣ и стѣпѣнѣ црѣкѣмѣ вѣлѣгарскѣмъ земѣ.* — цит. се по: **Иванов Й.** Български старини из Македония, С., 1970, с. 275

¹³ **Пикио, Р.** Православното славянство и старобългарската културна традиция. С., 1993, с. 545.

¹⁴ **Лихачев, Д. С.** Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — В: Исследования по древнерусской литературе, Л., 1986, с. 18.

¹⁵ **Кенанов, Д.** Молитви на Симеон Метафраст в старобългарски превод // *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, XV (1991), 1, с. 61.

¹⁶ **Лихачев, Д. С.**, Некоторые задачи..., с. 23.

¹⁷ **Пикио, Р.** Цит. съч., с. 539.

¹⁸ При цитирането е запазен правописът и в двата текста, като в ръкописа, съдържащ преславския превод, той е източнославянски от XII в.

¹⁹ **Харалампиев, И.** Езикът и езиковата..., 142—144; **Давидов, А.** Цит. съч.

²⁰ **Колесов, В. В.** Лексическое варьирование в Изборнике 1073 г. и древнерусский литературный язык. — В: Изборник Святослава 1073 г., М., 1977.

²¹ Съпоставката с класическите старобългарски пометници се прави по: **Старославянский словарь** (по рукописам X—XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, М., 1999.

²² **Минчева, А.** Цит. съч.

²³ **Радченко, К. Ф.** Религиозное и литературное движение в Болгарии в эпоху перед турецким завоеванием. Университетские известия, Киев, 1898, № 8, с. 335.